

Jacob Israël de Haan: een vat vol tegenstrijdigheden

Harry Oosterhuis

**Inleiding bij de theatervoorstelling *Eer De Haan: Naar liefde zulk een mateloos verlangen*
Cultuurpodium Smilde, Waterstaatskerk Bovensmilde op 6 oktober 2024**

Wie was Jacob Israël de Haan en wat heeft hij ons nu nog te zeggen?

Zijn honderdste sterfjaar wordt momenteel herdacht met lezingen, debatten, boekpresentaties, tentoonstellingen, concerten, films en theatervoorstellingen, zoals vanmiddag hier niet ver van zijn afgebroken geboortehuis in Smilde aan de Drentse Hoofdvaart. Daar is in 2017 achter de Koepelkerk een gedenksteen geplaatst. Sinds 1952 bestaat een Genootschap Jacob Israël de Haan dat in 2008 op initiatief van wijlen Gert Hekma, universitair homostudies-docent, nieuw leven is ingeblazen en dat jaarlijks een lezing organiseert. In Amsterdam en Groningen zijn straten naar hem vernoemd. Dichtregels van De Haan sieren het Amsterdamse Homomonument:

Naar vriendschap zulk een mateloos verlangen;

en een kunstwerk in de voormalige joodse buurt:

*Die te Amsterdam vaak zei "Jeruzalem"
en naar Jeruzalem gedreven kwam
hij zegt met een mijmrende stem
"Amsterdam, Amsterdam".*

Dichtregels die verwijzen naar twee belangrijke aspecten van zijn leven: homoseksualiteit en zijn joodse identiteit. Maar daarmee is niet alles gezegd: De Haans talenten en activiteiten waren veelzijdig. Onderwijzer, dichter, romancier, journalist, gepromoveerd jurist, openlijk homoseksueel, socialist, mensenrechtenactivist, orthodoxe jood, zionist en anti-zionist, pleitbezorger van een Palestina voor joden en Arabieren tezamen. Wat was en deed hij niet? En zijn strijdbare leven zat vol conflicten en tegenstrijdigheden. Juist daarom is De Haans *Werdegang* nog altijd boeiend en van betekenis.

Hij is dus in Smilde op Tramweg 30 geboren, in 1881, in een groot orthodox joods gezin dat in armoedige omstandigheden leeft. Zijn vader is godsdienstleraar en voorzanger alsook manasje van alles in de nu verdwenen synagoge in Kloosterveen. De bekende schrijfster en filosofe Carolina Lea, beter bekend als Carry van Bruggen, is zijn één jaar oudere zuster. Het gezin woont hier niet lang en na een verhuizing naar Gorredijk belandt het in 1885 in Zaandam. Op vijftienjarige leeftijd gaat Jacob naar de kweekschool in Haarlem om onderwijzer te worden. Hij neemt afstand van het orthodoxe geloof van zijn ouders en leest zich suf over anarchisme, socialisme en zionisme; literatuur en wetenschap; vrije liefde en seksuologie. Zijn ontwakende politieke bewustzijn voert hem naar de SDAP. Zijn literaire talent begint hij te ontplooiën als medewerker van het socialistische dagblad *Het Volk*, waarin hij ook een kinderrubriek verzorgt. Hij publiceert revolutionaire protestliederen tegen Kroeg, Koningshuis en Kapitaal en komt op voor stakende arbeiders. Tegelijkertijd

zoekt en krijgt hij aansluiting bij de literaire wereld door contacten met de Tachtigers en met bekende schrijvers als Frederik van Eeden en Arnold Aletrino, waarbij hij zijn verliefdheid op beiden niet verbergt. Naast zijn werk als onderwijzer studeert hij rechten aan de Universiteit van Amsterdam en promoveert hij in 1916 op een filosofisch-linguïstische studie over aansprakelijkheid en toerekeningsvatbaarheid. De Haan wordt dan een succesvol doch onbetaalde privatdocent op dezelfde universiteit, maar het begeerde professoraat blijft uit.

Dat De Haan een universitaire loopbaan misloopt, heeft ongetwijfeld te maken met zijn inmiddels omstreden reputatie als romancier. In twee romans, *Pijpelijntjes* (1904) en *Pathologieën: De ondergangen van Johan van Vere de With* (1908) beschrijft hij onverbloemd homoseksuele relaties. *Pijpelijntjes* zit vol met scherpe, levensechte dialogen en humorvolle schilderingen van het leven in de Amsterdamse volkswijk De Pijp, waar hij zelf woonde en waar gelijkgeslachtelijk gerommel weinig wenkbrauwen doet fronsen. De relatie tussen de hoofdpersonen Sam en Joop heeft sadomasochistische trekken en zonder blikken of blozen wordt het bed gedeeld, gecruised op de Dam en betaalde jongens mee naar huis genomen. De vrijmoedige roman heeft grote gevolgen voor De Haan: hij raakt zijn werk als onderwijzer en medewerker van *Het Volk* kwijt. Velen in De Haans omgeving zijn geschokt, steun van zijn literaire vrienden kan hij vergeten en er komt een schandaal van, want Arnold Aletrino, die door vrienden Sam wordt genoemd en aan wie het boek is opgedragen, is duidelijk herkenbaar in de romanfiguur. Het lukt Aletrino met hulp van De Haans toenmalige verloofde en latere echtgenote Johanna van Maarseveen de meeste exemplaren op te kopen en te vernietigen. De Haan heeft de arts Johanna ontmoet door hun gemeenschappelijke politieke activisme en ze trouwen in 1907. Zij houdt van Jacob, blijft hem tot zijn dood steunen, maar voor hem is het een verstandshuwelijk en hij behandelt haar niet altijd even aardig.

De Haan is hevig aangedaan door de Pijpelijntjes-commotie, die zelfs in de Tweede Kamer ter sprake komt, maar hij laat zich niet kisten. Met een venijnige open brief aan de hoofdredacteur van *Het Volk* en SDAP-leider P.L. Tak slaat hij van zich af en zegt hij zijn lidmaatschap van de partij op. Nog hetzelfde jaar verschijnt een tweede druk van *Pijpelijntjes* met weglating van de toespelingen op Aletrino, maar waarin de homoseksualiteit zelfs nog openlijker figureert. Hij houdt zich niet aan de belofte aan Johanna om zich voortaan literair te onthouden van homo-erotiek. Integendeel, hij maakt gewag van een Pijpelijntjes deel 2 en doet daar vier jaar later nog een schepje bovenop met zijn huiveringwekkende, maar in verfijnde stijl geschreven roman *Pathologieën*. Daarin drijft een sadistische kunstenaar zijn verliefde masochistische vriend onverbiddelijk de dood in. Beide romans zijn heruitgegeven en nog altijd lezenswaardig.

Mattias Duyves, gangmaker van het De Haan herdenkingsjaar, noemde hem onlangs Nederlands eerste militante homo-activist, maar daar past een kanttekening bij. Hij speelt geen rol in de eerste organisatie die voor de rechten van homoseksuelen opkomt, het in 1912 opgerichte Wetenschappelijk Humanitair Komitee. Met het hoofddoel van dit comité, rechtsgelijkheid van homo's met hetero's, zal De Haan hebben ingestemd, maar met het achterliggende ideeëngoed heeft hij niets. Hij wil homoseksualiteit niet verontschuldigen, verklaren, rechtvaardigen of fatsoeneren. Hij vertikt het om te bedelen om medelijden, begrip en acceptatie. Niet zwelgen in zieligheid, nee, hij toont, op basis van zijn eigen gevoelens en ervaringen, homoseksualiteit recht voor zijn raap, zowel de lieve als wrede

kanten, zonder schaamte, vergoelijking of idealisering. In *Pijpelijntjes* drijven Sam en Joop de spot met het wetenschappelijke onderzoek naar de vermeende biologische verankering van de zogenaamde geaardheid, waarmee het comité zijn streven legitimeert. De Haans meer diffuse en deels ook wel wat getroebleerde beleving van mannen- en knapenliefde sluit niet echt aan bij de moderne emancipatoire en inmiddels ingeburgerde homo-identiteit: het toen nieuwe idee van een keurig afgebakende homoseksuele minderheid als gelijkberechtigde equivalent van de heteroseksuele meerderheid, wat die minderheid enige ruimte en die meerderheid veel gemoedsrust biedt.

Terwijl De Haan van zijn controversiële romans geen woord terugneemt en zijn homoseksualiteit niet verloochent, hervindt hij zijn orthodox-joodse wortels en legt hij zich toe op de dichtkunst. Met zijn hoogstpersoonlijke, literaire vormgeving van zijn geloof probeert hij zijn homo-erotische verlangens daarmee te rijmen. In zijn poëzie jongleert hij met de spanningsboog tussen het vreugdevol toegeven aan de lust als een goddelijk geschenk en een zondebesef dat reiniging en vergeving toelaat. Genot en zonde voeden elkaar. De parallel met sadomasochisme, het samengaan van genot en kwelling, is onmiskenbaar. Vooral op basis van zijn dichtbundels *Libertijnsche liederen* (1914), *Een nieuw Carthago* (1919) en de *Kwatrijnen* (1924) heeft Mattias Duyves De Haan ook treffend gekarakteriseerd als ontheemde en tedere poëtische homo-activist.

Ondertussen doet De Haan zich ook gelden als politiek activist voor sociale rechtvaardigheid en mensenrechten. Reizend door Europa zet hij zich internationaal in voor het lot van uitgebuite arbeiders en dat van politieke gevangenen in tsaristisch Rusland. Tevens wordt hij zionist, wat op gespannen voet staat met de orthodoxe afwijzing van een moderne seculiere joodse staat. Pas met de komst van de Messias zou een joodse staat, en dan op religieuze grondslag, gerechtvaardigd zijn. In 1919 vertrekt hij vol verwachting naar Palestina. Daar werkt hij als docent aan de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem en als correspondent van het *Algemeen Handelsblad*, een voorloper van *NRC-Handelsblad*. In vijf jaar tijd produceert hij maar liefst bijna 400 veelgelezen feuilletons over de politiek en ook het dagelijkse leven in Palestina en de rest van het Midden-Oosten. Zijn belangstelling en sympathie voor de Arabische cultuur is deels gekleurd door homo-erotisch oriëntalisme. Hij krijgt al gauw door dat de Britse belofte van een joods nationaal tehuis in Palestina vol zit met voetangels en klemmen. Kunnen Joden een land in bezit nemen waar al eeuwenlang Arabieren wonen en die op dat moment met tien keer zoveel zijn als de joodse kolonisten? Zijn scherpe en soms sarcastische beschouwingen werpen hun schaduw vooruit.

Steeds meer wekt De Haan de toorn van seculiere zionisten vanwege zijn kritiek op hun agressief-nationalistische koers, zijn goede banden met Arabieren en zijn pleidooi voor een staat waarin seculiere en religieuze Joden en Arabieren als gelijken vreedzaam samenleven. Als invloedrijk woordvoerder van de joodse orthodoxie, ook internationaal, geldt hij in zionistische kringen steeds meer als verrader en bedreiging. Het begint met boze ingezonden reacties op zijn krantenartikelen, met hoon en beschimpingen, het bespuugd worden op straat, dreigbrieven, en het eindigt op 30 juni 1924 met drie fatale pistoolschoten.

Deze politieke moord op de 42-jarige De Haan, die veel stof doet opwaaien, is beraamd door de militante zionistische groep *Haganah* onder leiding Yitzhak Ben Zvi, die later de tweede president van Israël zal worden. De opdrachtgevers en uitvoerder van de moord zijn nooit

vervolgd en bestraft en van spijt hebben zij ook nooit blijk gegeven. Het ideeëngoed van deze zionisten werd gedeeld door de vader van de huidige premier, Benjamin Netanyahu, wiens meedogenloze oorlogspolitiek daarop voortborduurde. In een deel van de orthodox joodse gemeenschap in Jeruzalem daarentegen geldt De Haan nog steeds als held die voor een heilige zaak gestorven is en wordt hij nog elk jaar herdacht. Daarbij blijven andere facetten van De Haans persoon en leven uiteraard ongenoemd. Wie hier meer over wil weten, verwijst ik naar het recent verschenen boek van de historicus Ludy Giebels, *De Haan in het Palestijnse Labyrinth, 1919-1924*.

Tot slot, nogmaals, wie en hoe was De Haan?

Hij was eigenzinnig, strijdbaar en moedig; bevlogen en radicaal; oprecht met een sterke waarheidsdrang en een intens rechtvaardigheidsgevoel, maar ook koppig en roekeloos; een querulant en ongeleid projectiel, wars van elk compromis en daardoor niet altijd even aangenaam in de omgang. Kennissen omschreven De Haan als iemand “die raar was en deed”. De schrijver Abdelkader Benali typeerde hem onlangs vriendelijker als “bijzondere paradijsvogel” en filmmaker Emile Fallaux noemde hem een “invloedrijke zonderling”. De Haan was in ieder geval een vat vol tegenstrijdigheden. In menig opzicht modern maar ook met een hang naar traditie. Enerzijds rationeel, verlicht, intellectualistisch en idealistisch, anderzijds emotioneel, romantisch en diep doordrongen van de macht van redeloze driften en passies in de mens. Voortdurend gedreven door onrust zocht hij geen blijvende bescherming in zekerheden. Hij was een uitdager die risico's en ambivalenties eerder opzocht dan vermeed, een allerindividueelste buitenstaander die telkens weer naar een uitgang en een nieuwe ingang zocht. Hij vond zichzelf steeds opnieuw uit, maar bleef in zekere zin ook altijd zijn strijdbare zelf.